

ДЗЮБА І. В.,
старший викладач
кафедри цивільно-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

БАРДАЧЕНКО Д. В.,
слухач магістратури
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.1

НЕУСВІДОМЛЕННЯ ОСОБОЮ ЗНАЧЕННЯ СВОЇХ ДІЙ ЯК ПІДСТАВА НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ З ДЕФЕКТАМИ ВОЛІ

Стаття присвячена висвітленню одного з актуальних питань цивільного права, а саме щодо неусвідомлення особою значення своїх дій як підстава недійсності правочинів з дефектами волі.

Ключові слова: *правочин, недійсність правочинів, дефект волі, психіатрична експертиза, «момент» учинення правочину, заповіт, зловживання правом.*

Статья посвящена освещению одного из актуальных вопросов гражданского права, а именно непонимание лицом значения своих действий как основание недействительности сделок с дефектами воли.

Ключевые слова: *сделка, недействительность сделок, дефект воли, психиатрическая экспертиза, «момент» совершения сделки, завещание, злоупотребление правом.*

The article is devoted to coverage of one of the most pressing issues of civil law, namely, the person's failure to understand the significance of his actions as the basis for invalidity of deals with defects of will.

Key words: *transaction, invalidity of transactions, defect of will, psychiatric examination, "moment" of transaction, will, abuse of right.*

Вступ. У сучасному українському законодавстві відсутня чітка класифікація недійсних правочинів залежно від підстав їх недійсності. Однією з головних вимог, яка є необхідною для укладання правочину, є вимога щодо волевиявлення учасника, яке має бути вільним і відповідати його внутрішній волі. Під час дослідження судової практики із цього питання виникає ціла низка питань щодо визнання таких правочинів недійсними.

Дослідженням цього питання займалися такі вчені, як В.І. Крат, О.В. Гутников, О.І. Длугош, Н.С. Хатнюк, О.В. Дзера, І.А. Лавріненко, В.В. Валах, Н.В. Рабинович та ін.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз питання неусвідомлення особою значення своїх дій як підстава недійсності правочинів з дефектами волі, досвіду та сучасних положень стосовно наведеного питання.

Результати дослідження. Однією з головних вимог, яка є необхідною для укладання правочину, є вимога щодо волевиявлення учасника, яке має бути вільним і відповідати його внутрішній волі. Така вимога закріплена в ч. 3 ст. 203 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України.

Так, одним із різновидів правочинів з дефектами волі є правочини, вчинені дієздатною фізичною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій і (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України).

Деякі автори зараховують такі правочини до правочинів з дефектами суб'єкта [4, с. 59]. Однак варто відзначити, що законодавець умисно виділив у ЦК України, а саме в ст. 225, окрему категорію правочинів, загострюючи увагу на тому, що ця категорія правочинів відрізняється від правочинів, учинених недієздатними особами, тим, що вони вчинені дієздатними особами, які лише внаслідок тимчасових обставин утратили контроль над своїми діями й не могли усвідомлювати, який правочин вони вчиняють. Тобто в такому правочині волевиявлення особи виражає деформовану волю особи, а отже, в цьому випадку має місце дефект волі.

З першого погляду начебто не виникає жодного питання щодо доцільності існування цієї норми та її правильного застосування під час визнання правочинів недійсними із цієї підстави. Але під час дослідження судової практики із цього питання виникає ціла низка питань щодо визнання таких правочинів недійсними. Адже в процесі вирішення справ, пов'язаних із визнанням правочинів недійсними внаслідок неусвідомлення особою значення своїх дій, суди призначають ретроспективну психіатричну експертизу, ставлячи перед судовим експертом запитання: «Чи розуміла конкретна особа в момент учинення правочину значення своїх дій і чи могла вона керувати ними?»

Насамперед варто підкреслити, що в цьому випадку під час визнання правочину недійсним ідеться не про стан особи взагалі, тобто про її психічні хвороби, розлади в пам'яті чи щось інше. У такому випадку мова йде про можливість особи безпосередньо під час укладання правочину усвідомлювати значення своїх дій. А тому в законодавстві (ЦК України) важливе значення надається саме «моменту» вчинення правочину.

На таке запитання експерти дають відповідь, у якій конкретно не вказано про абсолютну неспроможність учасника правочину в момент його вчинення усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними. А оскільки конкретний висновок судово-медичної експертизи спирається тільки на показання свідків (коли правочин визнається недійсним після смерті особи, яка його уклала) та безпосередньо на висновок обстеження особи та її свідчення щодо цього факту, то у висновку експертизи можуть висуватися лише припущення щодо того, чи могла особа усвідомлювати значення своїх дій під час укладання правочину. Тому постає питання щодо того, чи можна спиратися під час визнання правочину недійсним на підставі неусвідомлення особою значення своїх дій лише на висновок судово-медичної експертизи.

Розглянемо випадок визнання правочину недійсним з підстав, передбачених ст. 225 ЦК України. *Професор медінституту С. у віці 70 років працював медиком. Нотаріус, який прибув для посвідчення заповіту С., згодом зазначав, що С. ходив по кімнаті, нормально розмовляв, пояснював, чому складає заповіт на користь другої дружини, а не синів. Посмертне медичне обстеження констатувало в С. пухлину головного мозку. У суді (заповіт оскаржив один із синів) численні свідки свідчили, що напередодні складення заповіту С. консультував хворих, його поведінка не викликала сумнівів щодо усвідомлення ним значення своїх дій, хоча він і скаржився на головний біль [5, с. 110–111].*

У висновку судово-психіатричної експертизи зазначено, що С. у момент складання заповіту не розумів значення своїх дій. Хоча численні свідки стверджували, що С. поводив себе адекватно та повністю усвідомлював значення своїх дій, що в день складання заповіту він адекватно надавав консультації хворим і розпорядження своїм підлеглим. Отже, ми бачимо, що судом не було взято до уваги показання свідків, які суперечать висновкам судово-психіатричної експертизи.

У цьому випадку постає питання про зловживання правом особою, яка бажає визнати заповіт недійсним на підставі неусвідомлення особою значення своїх дій у момент складання заповіту. Адже як можна пов'язувати повне неусвідомлення особою своїх дій у момент укладання правочину та ракову пухлину. Наприклад, якщо особа дізнається, що вона є неви-

ліковно хворою на останній стадії раку, цілком логічно для неї буде скласти заповіт і тим самим виразити свою волю на випадок смерті. А інша особа, знаючи про складання такого заповіту і про те, що вона була виключена із спадкоємців, бажає визнати такий заповіт недійсним, хоча свідомо розуміє, що заповідач повністю усвідомлював значення своїх дій.

Отже, ми бачимо, що існує досить вагома проблема, пов'язана з тим, що заповіти, складені невиліковно хворими особами, визнаються недійсними лише на підставі припущення, яке висувається судово-медичною експертизою. Цим невиліковно хвора особа-зповідач фактично позбавляється права розпорядитися своїм майном на випадок смерті.

Також поширеними випадками зловживання особою своїм правом є той випадок, коли особа уклала правочин (договір купівлі-продажу), а через кілька років дізналася, що її майно значно зросло у вартості. Особа звертається до суду та вимагає визнати правочин недійсним на тій підставі, що вона не усвідомлювала значення своїх дій, і застосувати реституцію. Як показує більшість випадків, підстави, на які особа спирається під час визнання правочину недійсним, є надуманими (нервові потрясіння, депресія, тощо) та незначними.

Із цього приводу Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ у зв'язку з неоднаковим застосуванням судом касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права в подібних правовідносинах прийнято низку постанов і сформульовано правові позиції щодо розгляду справ про визнання правочинів недійсними на підставі неусвідомлення особою значення своїх дій (Лист від 15.05.2012 № 648/0/4-12), зокрема такі.

Висновок про тимчасову недієздатність сторони такого правочину треба робити передусім на основі доказів, які свідчать про внутрішній, психічний стан особи в момент учинення правочину. Хоча висновок експертизи є лише одним із доказів у такій справі і йому доцільно давати належну оцінку в сукупності з іншими доказами, будь-які зовнішні обставини (показання свідків про поведінку особи тощо) мають лише побічне значення для встановлення того, чи була здатною особа в конкретний момент учинення правочину розуміти значення своїх дій і (або) керувати ними.

Оскільки у висновку проведеної у справі експертизи не вказано про абсолютну неспроможність учасника правочину(заповіту) в момент учинення (складення заповіту) розуміти значення своїх дій і керувати ними, а лише зазначено, що наявні на той час порушення його психічної діяльності істотно впливали на його здатність усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними, що саме по собі не є підставою для визнання правочину, укладеного в такому стані, недійсним із підстав, передбачених ч. 1 ст. 225 ЦК України.

Посилаючись на вищезазначене, ми вважаємо доцільним унести доповнення до ст. 1234 ЦК України, а саме додати частину 3 в такій редакції: «Коли особа, яка бажає скласти заповіт, перебуває в закладі охорони здоров'я у зв'язку з тяжкою хворобою, заповіт складається лише за умови наявності висновку психіатра щодо психічного стану особи».

Досить цікавою є думка В.В. Валах. Щодо недійсності заповітів самовбивць вона зазначає, що задля уникнення судової тяганини, а також полегшення порядку розгляду справ щодо недійсності заповітів самовбивць необхідно внести відповідні доповнення до чинного українського законодавства, зокрема доповнити ч. 1 ст. 1234 ЦК України абзацом 2 і викласти його в такій редакції: «Заповіти самовбивць можуть бути визнані недійсними в судовому порядку, виходячи з обставин, які мали місце на час складання такого заповіту» [3, с. 135]. Однак ми вважаємо, що акт самогубства, вчинений особою, ще не вказує на її неможливість усвідомлювати значення своїх дій чи на психічний розлад. Пропоновані зміни до законодавства призведуть лише до ще більшого зловживання правом з боку конкретних осіб і поставлять під загрозу право особи вільно розпоряджатися майном на випадок своєї смерті.

Спірним і досі залишається питання щодо того, чи можна визнавати правочини, вчинені особою у стані наркотичного чи алкогольного сп'яніння, недійсними.

Зловживання алкогольними напоями, як і наркотичними чи іншими одурманюючими речовинами, і справді знижує самоконтроль людини, розвиває моральну нестійкість, кори-

сливі й агресивні мотиви, в особі з'являється нерозбірливість у виборі засобів для досягнення різних антисоціальних цілей. Унаслідок ослаблення самоконтролю, порушення мислення поведінка людини різко відрізняється від звичайної, що штовхає її на несподівані, не зрозумілі з позиції розуму вчинки.

О.І. Длугош зараховує сп'яніння до одного з різновидів дефектів волі особи, зазначаючи, що внаслідок стану психіки особа не усвідомлює, який правочин учиняє. Тобто в таких правочинах відсутня справжня воля, що є дефектом волі. Також автор зазначає, що сп'яніння як стан психіки може слугувати підставою для визнання правочину недійсним на основі ст. 225 ЦК України [2, с. 107]. Така позиція, на нашу думку, ставить під загрозу стабільність цивільного обороту, права й інтереси учасників правочину, які діяли добросовісно. Ми вважаємо, що сп'яніння є різновидом дефекту волі особи. Але оскільки особа, свідомо знаючи про негативні наслідки сп'яніння, навмисно доводить себе до такого стану, вважаємо недоцільним застосування ст. 225 ЦК України.

Під час укладання правочину особою, яка перебуває у стані сп'яніння, її контрагент завжди знає про такий стан, але налаштованість особи укласти правочин усуває будь-які сумніви щодо усвідомлення особою значення своїх дій на момент укладання такого правочину. Відповідно до ч. 3 ст. 225 ЦК України, сторона, яка знала про стан фізичної особи в момент учинення правочину, зобов'язана відшкодувати їй моральну шкоду, завдану у зв'язку з учиненням такого правочину. Ми бачимо, що особа, яка під час укладання правочину діяла добросовісно, не лише повинна понести завдані збитки, а ще й відшкодувати моральну шкоду її контрагенту.

Отже, принципово важливе значення для забезпечення стабільності цивільного обороту та запобігання зловживанню правом має законодавче закріплення заборони визнання правочину недійсним, який учинено особою, яка не усвідомлює значення своїх дій через стан сп'яніння. Цей висновок ґрунтується на тому, що за звичайного фізіологічного сп'яніння відсутній медичний критерій – психічне захворювання, а тому немає підстави для визнання особи такою, яка не могла усвідомлювати значення своїх дій. За фізіологічного сп'яніння не настають ті істотні зміни в психічному стані особи. Необхідно враховувати й те, що такі особи добровільно доводять себе до стану сп'яніння, усвідомлюючи негативний вплив на свою поведінку алкогольних напоїв, наркотичних чи інших одурманюючих речовин, але свідомо припускають чи навіть прагнуть настання стану сп'яніння. Уживаючи алкоголь, наркотики чи інші одурманюючі речовини, особа здатна передбачати характер не тільки своєї поведінки, а й можливість настання її негативних наслідків для самої особи, з урахуванням цього може вирішувати, вживати чи не вживати алкоголь, наркотики чи інші одурманюючі засоби.

Висновки. У сучасному українському законодавстві відсутня чітка класифікація недійсних правочинів залежно від підстав їх недійсності. Так само немає й чіткого визначення поняття дефекту волі. У результаті аналізу в роботі дефекту волі та окремих моделей правочинів з дефектами маємо такі підсумкові положення:

1. Воля – це такий процес людської психіки, який полягає в усвідомленні особою своїх дій і можливості керувати ними, який спрямовує людину на перехід від конкретної цілі до практичних дій задля досягнення поставленої мети, що виражається в її волевиявленні як в об'єктивному вираженні її поведінки.

Процес формування волі проходить три стадії: виникнення потреби й усвідомлення способів її задоволення, вибір способу задоволення потреби та прийняття рішення вчинити правочин. У випадку пороку формування волі на стадії виникнення потреби або усвідомлення способів її задоволення не можна говорити про недійсність правочину, оскільки наявна помилка щодо мотивів правочину.

2. Сутність правочину полягає в єдності волі та волевиявлення. Кожен із цих елементів є необхідним і рівнозначним, а відсутність одного з них означає відсутність правочину.

Правочини з дефектами волі діляться на дві групи: правочини, які вчинені без внутрішньої волі на укладення правочину, та правочини, в яких внутрішня воля сформувалась неправильно.

Убачається доцільним поділ правочинів з дефектами волі на дві групи, залежно від обставин, які спричиняють формування дефекту волі. До першої групи варто зарахувати такі правочини, в яких дефект волі зумовлений суб'єктивними обставинами, а саме: правочин, учинений під впливом помилки; правочин, учинений унаслідок неусвідомлення особою власних дій; правочин, учинений під впливом тяжкої обставини.

До другої групи варто зарахувати такі правочини, в яких дефект волі зумовлений об'єктивними обставинами, а саме: правочин, учинений під впливом насильства; правочин, учинений під впливом обману; правочин, учинений у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою.

3. Висновок про тимчасову недієздатність сторони правочину варто робити передусім на основі доказів, які свідчать про внутрішній, психічний стан особи в момент учинення правочину. Хоча висновок експертизи є лише одним із доказів у такій справі і йому потрібно давати належну оцінку в сукупності з іншими доказами, будь-які зовнішні обставини (показання свідків про поведінку особи тощо) мають лише побічне значення для встановлення того, чи була здатна особа в конкретний момент учинення правочину розуміти значення своїх дій і (або) керувати ними.

4. Фізіологічне сп'яніння не можна зарахувати до дефектів волі.

5. Під помилкою доцільно розуміти неправильне сприйняття особою фактичних обставин правочину, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого можна було б вважати, що правочин не був би вчинений, і припущення щодо фактів або правових норм, яке не відповідає реальним обставинам, наявним на момент укладання договору. У правочині, вчиненому під впливом помилки, має місце невідповідність між внутрішньою волею особи та її зовнішнім волевиявленням.

Доцільно виокремити два основні види помилок, залежно від джерела їх виникнення, а саме: *помилка-незнання* та *помилка-неуважність*. Перелік помилок, на підставі яких правочин може бути визнаний недійсним, є вичерпним і додатковому тлумаченню не підлягає.

Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, окрім випадків, коли законам надається істотне значення мотиву для певної категорії правочинів.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
2. Длугош О.І. Визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом обману / О.І. Длугош // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 217–221.
3. Валах В.В. Проблемні питання дійсності заповітів самовбивць / В.В. Дзюба // Південноукраїнський правничий часопис. – 2007. – № 3. – С. 134–135.
4. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия / Н.В. Рабинович. – Л., 1960. – С. 59.
5. Практика застосування окремих норм Цивільного кодексу України : [практичний посібник] / [кол. авт.]. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – 256 с.

